

Jan van den Noort

Men neme ...

Recept voor een boek over Zuid-Hollands water

Ik dank mr.dr.s. Andries Ponsteen (directeur Erfgoedhuis Zuid-Holland), dr. Roel Pots (Bureau Cultuur van de Provincie Zuid-Holland) en drs. Eelco Beukers (projectleider Stichting geschiedschrijving Holland) voor hun adviezen en commentaar.

Samenvatting

- 1 De Provincie Zuid-Holland onderzoekt de mogelijkheden om meer bekendheid te geven aan de betekenis van het provinciaal bestuur voor waterkeringen, waterbeheer(sing) en watervoorziening.
- 2 De gedachte gaat uit naar de productie van een publieksboek waarin naast de geschiedenis van *Zuid-Hollands water* een goede indruk wordt geboden van de provinciale bemoeienis met water in de breedste zin. De historicus en geograaf dr. Jan van den Noort is gevraagd om die gedachte een zo concreet mogelijke invulling te geven.
- 3 Met name de laatste halve eeuw verdient belangstelling. Na de watersnoodramp van 1953 is de provinciale bemoeienis met water sterk toegenomen (waterkeringen, drinkwatervoorziening, verzilting, vervuiling, zuivering).
- 4 Met behulp van de thema's water en verstedelijking is het mogelijk tot een efficiënte en bruikbare afbakening te komen. Door de uitwerking per regio te variëren beslaat het boek niet alleen een breed terrein, het kan zo ook voldoende diepgang krijgen.
- 5 *Zuid-Hollands water* krijgt de vorm van een flink boek en een fraaie atlas in zakformaat. De atlas bevat speciaal voor dit doel vervaardigde kaarten (met toelichting), toegespitst op de geschiedenis van Zuid-Hollands water. Het kleinood is inventief verwerkt in het boekblok, maar staat desgewenst ook stevig op de eigen benen. De kaartjes kunnen uiteraard ook afzonderlijk via het internet aan andere gebruikers ter beschikking worden gesteld (personeel, gemeenten, pers, onderwijs enz.).
- 6 De provinciale archieven zijn slechts matig toegankelijk. Het laat zich aanzien dat de voorgenomen archiefbewerking evenzeer belemmerend zal zijn voor historisch onderzoek. Het is daarom verstandig niet te zwaar op het provinciaal archief te leunen. Onderzoek in de archieven van gemeenten, waterschappen en waterleidingbedrijven lijkt onder deze omstandigheden geboden.
- 7 *Men neme ...* sluit af met de uitgewerkte begroting van drie alternatieven.

Illustraties (muv p. 1) uit *Electric Refrigerator Menus and Recipes, Recipes prepared especially for the General Electric Refrigerator by Miss Alice Bradley (Cleveland 1928)*

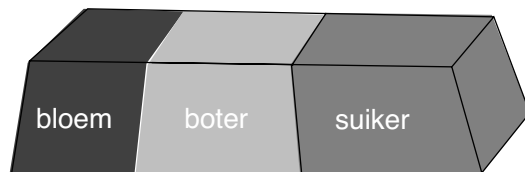
Zuid-Hollands water

De Provincie Zuid-Holland onderzoekt de mogelijkheden om meer bekendheid te geven aan de betekenis van het provinciaal bestuur voor waterkeringen, waterbeheer(sing) en watervoorziening.

De gedachte gaat uit naar de productie van een publiëksboek waarin naast de geschiedenis van *Zuid-Hollands water* een goede indruk wordt geboden van de provinciale bemoeienis met water in de breedste zin.

De opzet van het haalbaarheidsonderzoek werd geformuleerd door mr.dr. Andries Ponsteen (directeur Erfgoedhuis Zuid-Holland), dr. Roel Pots (Bureau Cultuur van de Provincie Zuid-Holland) en drs. Eelco Beukers (projectleider Stichting geschiedschrijving Holland).

De historicus en geograaf dr. Jan van den Noort werd gevraagd om de gedachte een zo concreet mogelijke invulling te geven. In onderstaande gaat hij in op vorm en inhoud van *Zuid-Hollands water*, alsmede de organisatie en de kosten van het project.

Brood en banket

Op een van mijn strooptochten over de Rotterdamse rommelmarkt wist ik een boekje te bemachtigen uit 1940 met de titel 'Vaktheorie voor den banketbakker'. A. Scholten, directeur der vakschool voor banketbakkers te Amsterdam, geeft daar in enkele fraaie bespiegelingen over de deegbereiding. Hij legt uit welk effect de ingrediënten bloem, boter en suiker hebben op het eindresultaat.

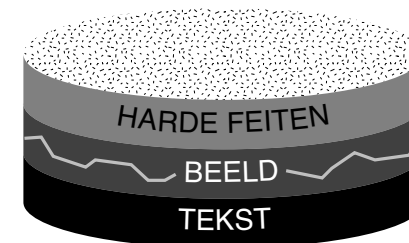
Bloem blijkt in staat om water te binden en luchtbelllen gevangen te houden. Daaraan dankt het deeg zijn broodnodige samenhang. Vet en suiker leveren eveneens een bijdrage aan het voltrekken van het wonder: 'Het vet in het deeg gaat tijdens het bakproces smelten en verdeelt zich zeer fijn tussen de verschillende celle-

tjes waaruit het gebak bestaat.' Suiker smelt ook, maar terwijl suiker na afkoeling van het gebak weer hard wordt, blijft het toegevoegde vet zacht. Het resultaat is verbluffend: veel suiker geeft een hard koekje, terwijl met vet een zacht en broos koekje het licht ziet.

Gewapend met die elementaire kennis is het een stuk eenvoudiger om de verschillende baksels te onderscheiden. Een brood bevat hoofdzakelijk bloem. De fameuze kletskep is rijk aan suiker en daardoor keihard. De croissant is zacht en bros, omdat hij voor de helft uit vet bestaat. De cake kiest het veilige midden; die bevat doorgaans gelijke hoeveelheden bloem, boter en suiker.

Tekst, beeld en harde feiten

Bij het samenstellen van een boek willen we ook van tevoren weten hoe het eindresultaat er uit zal zien. Net als bij de banketbakker is het streven erop gericht de ingrediënten, in dit geval tekst, beeld en harde feiten, in de juiste verhouding te mengen. Met behulp van die drie ingrediënten is de wereld van het boek eenvoudig in te delen. Het stripverhaal (tekst en beeld) neemt volgens de driedeling een heel andere positie in dan de historische roman (tekst en harde feiten) of de atlas (beeld en harde feiten). De rijk geïllustreerde encyclopedie mengt gelijke delen van tekst, beeld en harde feiten en neemt wat dat aangaat een vergelijkbare positie in als de cake. Terwijl de roman soms geweldige oplagen haalt, met enkel tekst, blijkt non-fictie eigenlijk alleen maar verkoopbaar als tekst en harde feiten worden voorzien van uitbundig beeldmateriaal; hoe meer hoe beter.

Spekkoek, stroopwafel en gelaagde taart bewijzen dat het ook anders kan. Voor de inrichting van een boek kunnen tegelijkertijd meer koersen worden uitgezet. Voor *Zuid-Hollands water* bepleit ik een tweesporenbeleid. Pagina's waarop tekst, beeld en harde feiten harmonieus samengaan kunnen heel goed worden gecombineerd met bladzijden die alleen afbeeldingen bevatten. De lezer krijgt zo de indruk dat het om een rijk geïllustreerd boekwerk gaat zonder dat de tekst onder een overvloed aan beeldmateriaal wordt bedolven.

Met volledig geïllustreerde pagina's kunnen overigens ook heel goed harde feiten aandragen worden; cartografie en grafische weergave lenen zich daarvoor bij uitstek. Cartografie is bovendien een uitstekend medium om geschiedenis en actualiteit van Zuid-Holland in den brede te beschouwen. Een atlas met *Zuid-Hollands water* zou niet misstaan, maar het onderwerp biedt meer dan kaarten kunnen weer geven. Het ingrediënt tekst kan niet worden gemist.

Mijn gedachten gaan daarom uit naar de vernuftige combinatie van een boek en een boekje in één band: het ene met tekst beeld en harde feiten, het ander een fraaie atlas in zakformaat. Het kleinoord is inventief verwerkt in het boekblok, maar het kan er gedurende het lezen ook worden uitgenomen. Het kan desgewenst een zelfstandig bestaan leiden als atlas. Naar believen kunnen zonder veel extra kosten meer exemplaren worden geproduceerd.

De atlas bestaat uit een aantal speciaal voor dit doel vervaardigde kaarten. Het gaat dus niet om historisch kaartmateriaal, maar om kaarten die op een overzichtelijke wijze informatie aanreiken die is toegespitst op de geschiedenis van Zuid-Hollands water. De afstand tussen auteur en cartograaf moet dan wel kort zijn. Het is nog beter als de auteur naast ervaring met historisch onderzoek beschikt over een ruime ervaring met cartografie. In dat geval kan maatwerk worden geleverd, met precies die informatie die nodig is en precies die vorm die gewenst is om de geschiedenis van Zuid-Hollands water voor het voetlicht te brengen.

Dankzij de cartografische verwerking van historische kennis worden publicaties niet alleen duidelijker ze winnen ook aan aantrekkingskracht. Ik verwijs naar de cartografie in de publicaties *Blokken op de bres, geschiedenis van planning en bouw van het nieuwe Academisch Ziekenhuis Groningen (1967-1997)* en *Water naar de Zee, geschiedenis van Waterbedrijf Europoort 1874-1999*.

De kaartjes worden voorzien van een duidelijke toelichting en kunnen uiteraard ook afzonderlijk via het internet aan andere gebruikers (personeel, gemeenten, pers, onderwijs enz.) ter beschikking worden gesteld.

Een halve eeuw

De inhoudelijke opzet van *Zuid-Hollands water* vergt enige zelfbeheersing. Zuid-Holland is groot, de geschiedenis is lang en het provinciebestuur heeft een brede oriëntatie. Het onderwerp water wordt vandaag de dag bovendien bij voorkeur integraal benaderd. Dat is allemaal nogal wat. Zelfs voor een flink boek is het onvermijdelijk om keuzes te maken; keuzes ten aanzien van de thema's, maar ook keuzes ten aanzien van de diepgang. Met hetzelfde deeg moet immers een platte brede of een hoge smalle taart worden gebakken.

Een baksel dat niet alleen breed maar ook hoog is zit er eigenlijk niet in, maar het tweesporenbeleid waarop ik inzet opent wel mogelijkheden in die richting. Het atlasje leent zich goed voor een brede benadering, terwijl het boek met tekst, beeld en harde feiten de mogelijkheid opent voor verdieping. De noodzaak om keuzes te maken blijft evenwel onverkort van toepassing.

De eerste inperking die ik voorstel is er een in de tijd. Het boek begint met de watersnoodramp van 1953 en het eindigt met een blik in de toekomst. Mogelijk worden enkele kleine uitstapjes gemaakt naar het verdere verleden, maar de nadruk ligt op de laatste halve eeuw, met een sterke voorkeur voor onderwerpen die aansluiten bij de actuele problematiek. De start in de jaren vijftig sluit goed aan bij de toenemende bereidheid van het provinciebestuur om te interveniëren. De watersnoodramp gaf daar ook wel aanleiding toe. Daarnaast geeft de staat van de Zuid-Hollandse archieven, waarover strak meer, alle aanleiding om op de tocht naar het verleden niet te ver van huis te gaan.

De keuze van de thema's blijft een delicate kwestie. We willen niets vergeten, maar alles bespreken kan echt niet. De thema's moeten trefzeker worden gekozen zodat zowel de regio's als de hoofdactiviteiten van de provincie op een evenwichtige manier aan bod komen. Water is een mooi overkoepelend thema, maar het staat met zoveel andere thema's in verband dat het terrein daardoor nauwelijks wordt ingeperkt. Om tot een scherper afbakening te komen is zwaarder geschat vereist.

Verstedelijking en water

Als de geschiedenis van Zuid-Holland zich al in één woord laat vangen dan is dat verstedelijking. Eeuwenlang groeiden de Nederlandse steden en dorpen nauwelijks. Maar in de twintigste eeuw barstten ze uit hun voegen. In de naoorlogse periode zette die groei sterk door, met het gevolg dat menig snelle groeier niet meer uit de voeten kon op het eigen grondgebied. Steelse blikken werden geworpen naar de buurgemeenten. Annexaties en gemeentelijke herindelingen waren aan de orde van de dag. Nieuwbouwwijken, industrieterreinen en glazen steden schoten en schieten uit de grond.

Stedelijke agglomeraties, de industrie en de glastuinbouw hebben uitgesproken wensen ten aanzien van waterkwantiteit en waterkwaliteit. De intensivering van het grondgebruik maakt het evenwel erg lastig om kwantiteit en kwaliteit binnen aanvaardbare grenzen te houden. Vervuiling en verzilting zijn daarvan de prominentste voorbeelden. De overtuiging dat aan lozing van vervuild water zuivering vooraf moet gaan werd pas vrij laat in de twintigste eeuw gemeengoed, maar toen die erkenning er eenmaal was leek vrijwel alles in het teken van zuiveren te staan.

De toename van de bevolking en de concentratie van de bewoning in stedelijk gebied ging gepaard met een ruimtelijke uitbreiding van de stad. Voorafgaand aan die uitbreiding moesten eerst en vooral knopen worden doorgesneden ten aanzien van het grondwaterpeil, de aanvoer van schoon water en de afvoer van vuil water.

De keerzijde van de medaille was dat als gevolg van de verstedelijking de niet-stedelijke open ruimte sterk afnam. De huisvesting van de sterk groeiende bevolking eiste zijn tol; veel waardevols werd onder de voet gelopen. De pogingen om daar paal en perk aan te stellen zijn legio. Stedenbouwers bekreunden zich over de beste manier om stad en omgeving fatsoenlijk op elkaar aan te laten sluiten. Menig milieuorganisatie dankt zijn ontstaan aan de wens om groen en ruimte te behouden voor de oprukkende stad.

De behoefte aan ruimte en groen was, mede door de verstedelijking, groter dan ooit; recreatie won aan belang. H. Cleyndert Azn, bestuurslid van de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten, wees daar in 1925 al op: 'Het is de drang naar geestelijke en lichamelijke bevrijding, die zich bij den stadsmensch in zijn natuurruimte-behoefte bovenal uit.'

Door de thema's water en verstedelijking in hun samenhang tot hoofdthema te kiezen is het mogelijk tot een efficiënte en bruikbare afbakening te komen. Door de uitwerking per regio te variëren beslaan we niet alleen een breed terrein, we bereiken ook een aanvaardbare diepgang.

Over de schouder

Het provinciebestuur is op veel terreinen actief, maar in overwegende mate in indirecte zin. Bij het vervaardigen van streekplannen heeft de provincie de handen vol om alle belangen te coördineren, veel ruimte voor eigen beleid is er eigenlijk niet. De provincie reglementeert de organisatie van waterschappen en waterleidingbedrijven, maar zij legt geen dijken aan en levert geen drinkwater. Gemeenten behoeven de provinciale goedkeuring op hun uitbreidings- en bestemmingsplannen, maar handhaving en uitvoering liggen in handen van de gemeenten zelf.

De provincie kijkt als het ware over de schouder van die organisaties mee en hakt op kritische momenten knopen door. Voor een publieksboek is het vooral interessant om met de provincie mee te kijken. We richten de blik dan niet op de orga-

nisatie van de provincie Zuid-Holland, maar op het resultaat in de regio Zuid-Holland. We hebben het dan niet over griffie, Commissaris van de Koningin of apostille, maar over dijken en duinen, de aanvoer van drinkwater, de afvoer en zuivering van afvalwater.

We concentreren ons daarbij op de pogingen van de provincie om de verstedelijking in goede banen te leiden en we nemen in ogenschouw dat daarbij niet altijd het gestelde doel werd bereikt. De kans is groot dat we daarbij regelmatig op de onderwerpen milieu en groen stuiten. Water valt immers moeilijk los te weken uit de bedding van groen en milieu. Gezien de integrale benadering die de laatste jaren opgeld doet hoeven we daar niet rouwig om te zijn; integendeel.

Alles bij elkaar is het een lastige opgave om de provincie Zuid-Holland goed in beeld te krijgen. Het laat zich raden hoe dit zou uitpakken als naast Zuid-Holland ook Noord-Holland in het relaas zou worden betrokken. De complexiteit zou sterk toenemen, de diepgang zou noodgedwongen afnemen en het eindresultaat zou er hoogst waarschijnlijk onder lijden. Niet doen dus.

Er zijn voldoende aanwijzingen dat de provincie Zuid-Holland de verstedelingsprocessen op de voet volgde en waar nodig bemiddelde, regisseerde of ingreep. Evenzeer is duidelijk dat waterbeheer al heel lang in het middelpunt van de belangstelling staat. De beheersing van de verstedelijking en het belang van waterbeheer nu en in het verleden staan niet ter discussie, maar om nou te zeggen dat we precies weten hoe de provincie daarin opereerde, nee. Rijkswaterstaat kan bogen op een groot aantal historische publicaties en vrijwel iedere stad van enige omvang heeft wel een stadsgeschiedenis klaar of in de maak. De Provincie Zuid-Holland bleef opvallend bescheiden over haar eigen geschiedenis. Dientengevolge is teveel Zuid-Hollands verleden in nevelen gehuld. De opzet van de hoofdstukken vereist de nodige omzichtigheid.

Zuid-Holland in zevenen

Ik stel voor het boek in te delen in een algemeen inleidend hoofdstuk en zeven meer regionaal getinte bijdragen. De zevending maakt het mogelijk wat dieper op de materie in te gaan. Door steeds een andere regio te kiezen biedt het boek meer aanknopingspunten voor belangstellenden. Tevens wordt de indruk vermeden dat het boek overal over gaat. In een inleidend hoofdstuk komt de periode voor 1950 aan bod. In de zeven hoofdstukken die volgen wordt wel kort teruggerepen op de periode voor 1950, maar de nadruk wordt gelegd op de periode na 1950.

1. Provincie Zuid-Holland

Dit hoofdstuk geeft ter inleiding een historisch-geografische schets van Zuid-Holland, aangevuld met een oriëntatie op de elementaire topografie van het landschap. Vervolgens komen de wording van de eenheidsstaat Nederland en de vorming van provincies aan de orde. Aansluitend volgt een uiteenzetting in grote lijnen van waterstaat en verstedelijking in de provincie Zuid-Holland van medio negentiende tot medio twintigste eeuw.

2. Delta en dijken

De bedijking van het deltagebied heeft een zeer oude en lange geschiedenis. Wat dat betreft is de afsluiting van de Brielse Maas (1950) slechts een van de vele stappen in de geschiedenis van de bedijking. Uit de overstromingsramp van 1953 blijkt evenwel hoe essentieel die afdamming was voor het 'vasteland' van Zuid-Holland. Het zuiden stond grotendeels blank. Aan de orde komen de eerste acties om de zee opnieuw buiten te sluiten, de werkzaamheden van de Deltacommissie en het Deltaplan, alsmede de invloed van de Provincie Zuid-Holland daarop. Het hoofdstuk gaat wat dieper in op de herinrichting van Goeree Overflakkee en de vervaardiging van een streekplan voor dat gebied. Het voornemen om het regime van de sluizen in het Haringvliet te veranderen, de verwickelingen rond die besluitvorming en de verwachte effecten op de regio besluiten het hoofdstuk.

3. Duinen, duin- en grondwater

De duinen dienen als zeewering voor Zuid-Holland. Kust en duinen werden op hun beurt beschermd door de aanleg van de Delflandse hoofden en recenter door zandsuppleties voor de kust. De duinen fungeren tevens als bron voor de drinkwatervoorziening. Dankzij zijn lage soortelijk gewicht blijft het zoete regenwater drijven op het zoute grondwater in de duinen. Van lieverlede bleek het nodig om het duinwaterreservoir aan te vullen met oppervlaktewater dat doorgaans over grote afstand moest worden aangevoerd en in de duinen geïnfilterd. Exploitatie van de duinen voor de drinkwatervoorziening stond haaks op de ontwikkeling van de natuurwaarden (verdroging) en het gebruik als recreatiegebied (verboden terrein).

Grondwateronttrekkingen elders in de provincie werden aan banden gelegd. Het drinkwater in het oosten van Zuid-Holland is nog afkomstig van grondwater en oevergrondwater. De drinkwaterbedrijven van Dordrecht en de Hoekse Waard schakelden grotendeels over op oppervlaktewater.

4. Open Delta: haven en glazen stad

Calands voorstel om de Nieuwe Waterweg aan te leggen werd al in 1731 door landmeter Nicolaus Cruquius aangekaart. Dankzij deze 'eenvoudige' ingreep nam de havenontwikkeling een ongekennde vlucht. De aanleg en de stelselmatige uitdieping van de Nieuwe Waterweg en de havens versterkten de toevloed van zout zee-water. Land- en tuinbouwers langs de Nieuwe Waterweg hadden daar nogal wat mee te stellen en schreeuwden moord en brand. Het probleem werd versterkt door een toenemende verzilting vanuit het oosten. Franse en Duitse mijnen loosden grote hoeveelheden zout water op de Rijn. Nederland droeg een steentje bij, onder meer door de lozing van grote hoeveelheden zout koelwater op de Schie bij Delft.

Een effectieve bestrijding leek mogelijk door twee nieuwe kanalen dwars door Zuid-Holland te graven en zoet water uit het Amsterdam-Rijnkanaal naar het Westland te leiden. De burgemeester van Nootdorp en de milieubeweging staken daar een stokje voor. Vandaag de dag betreft het Westland zoet water uit het Haringvliet. Het bereikt zijn bestemming via de Brielse Meerleiding, onder de Nieuwe Waterweg door. Het hoofdstuk wordt afgesloten met de herstructurering van de tuinbouw.

5. Oppervlaktewater

Afvalwater en drinkwater hebben heel lang een intieme relatie gehad. Het is bijvoorbeeld illustratief dat de Rotterdamse waterleiding destijds in eerste instantie werd aangelegd om riolen adequaat te kunnen spoelen. Er kwam heel wat bij kijken eer beide stromen effectief van elkaar waren gescheiden. De waterleidingbedrijven van Maassluis, Vlaardingen en Rotterdam hadden eveneens veel last van de verzilting van de rivier. Menig waterleidingbedrijf zag zich genoodzaakt de werkzaamheden te staken en water in te kopen.

Om de verzilting te ontlopen en de capaciteit te vergroten werd de aanvoer naar elders verlegd (Oude Maas en Bergsche Maas), maar de ijver om voldoende water ter beschikking te krijgen had een aanzienlijke overcapaciteit tot gevolg. In de concurrentieslag tussen Rotterdams oppervlaktewater en Haags duinwater trok Rotterdam uiteindelijk aan het langste eind. Met de reorganisatie van de drinkwatersector in Zuid-Holland wordt het hoofdstuk besloten.

6. Afvoer (afval)water en zuivering

Eind 19de eeuw werd bij Scheveningen een kanaal door de duinen gegraven om de boezem van Delfland en de vervuilde grachten van Den Haag te kunnen ontlasten. Iets noordelijker, bij Katwijk, werd een gemaal gebouwd om de afvoer van Rijnlands boezem te verbeteren. Het door de kanalen afgevoerde water was allebehalve schoon en veroorzaakte een aanzienlijke vervuiling van de stranden, de kust en de zee. Via de Nieuwe Waterweg werden eveneens grote hoeveelheden ver-vuuld water afgevoerd. De mogelijkheid om het afvalwater te zuiveren werd lang genegeerd omdat daar aanzienlijke kosten mee gemoeid waren, vooral met biologische zuivering. De discussie over de gewenste oplossing betrof niet alleen de afvoer (rivier, zee of boezem) en de gewenste zuiveringsgraad (geen, mechanisch of biologisch), maar ook de organisatie (gemeentelijk, regionaal, dan wel via waterschap of zuiveringschap). Na veel discussie en strijd werden de waterschappen en de zuiveringschappen met die taak belast. Voor de waterschappen betekende het een enorme taakuitbreiding en een flinke wijziging van het karakter van de organisatie. Het hoofdstuk wordt besloten met de reorganisatie van de waterschappen in Zuid-Holland.

7. Groene hart en waarden

Duizende sloten doorkruisen Groene hart en waarden en geven een fraai bewijs voor het middeleeuwse meetvernuft. De veenontginningen en hun verkaveling zijn vele eeuwen oud. Enkele eeuwen later, en in samenhang met de groei van de Hollandse steden, ging het landschap nog eens op de schop. Veen werd op verschillende plaatsen op grote schaal afgegraven. Aan die ingreep dankt Holland vele plassen. Enkele eeuwen later werd het landschap voor de derde keer onder handen genomen. Veel plassen werden leeggepompt en zetten hun bestaan voort als droogmakerijen. De drie ingrepen hebben de tand des tijds buitengewoon goed doorstaan en vormen een monumentale staalkaart van een typisch Nederlands grondgebruik.

Behoud van dit cultuurhistorisch waardevolle gebied is geboden. Natuurbe-heer, esthetische, en recreatieve overwegingen werden eveneens in de beschouwingen betrokken. De provincie wierp zich op als grenswacht van de verstedelijking. De aankoop van terreinen en de oprichting van de stichting Zuid-Hollands Land-schap ligt in het verlengde daarvan. Het programma Groenblauwe slinger is een actuele invulling van de provinciale opgaaf om stad en land in balans te houden.

8. Nieuwe steden en wijken (*Spijkensisse, Zoetermeer, Nieuwbouwlocaties*)

Een deel van de druk op het groene hart werd afgewend door concentratie in nieuwe steden en nieuwe wijken. Bij de bouw van die nieuwe woon- en werkgebieden vormen aan- en afvoer van water (drainage/ riolering/ zuivering/ drinkwater) de broodnodige basis. Aan de hand van enkele zorgvuldig te kiezen voorbeelden kan worden geïllustreerd welke rol water speelt en of in de loop van de tijd werkelijk sprake is van een toenemende betekenis van water in het planproces.

9. Verantwoording

De verantwoording is een essentieel onderdeel van het boek en biedt vele directe verwijzingen naar andere bronnen. De mogelijkheid om een verantwoording aantrekkelijk vorm te geven zijn beperkt. Daarom is deze als hekkensluiter opgevoerd en zal de tekst worden gezet in een klein corps. Het betreft een verantwoording van archivalia, afkortingen, interviews, proeflezers, literatuurlijst, herkomst van de afbeeldingen en noten.

De atlas

De keuze van de kaartjes is sterk afhankelijk van de uitwerking van de hoofdstukken en van het materiaal dat wordt aangetroffen. De inhoud van het atlasje sluit nauw aan bij de onderwerpen in het boek. Anderzijds moet het geheel zelfstandig kunnen functioneren. De hoofdstukken hebben een functionele indeling, maar waar mogelijk wordt getracht ze een regionaal accent te geven. In het atlasje zal het regionale accent nog wat sterker worden aangezet. De toegankelijkheid voor een groot publiek is daar zeer bij gebaat.

Archieven

De archieven van de provincie Zuid-Holland beslaan ettelijke kilometers. Voor de periode 1945-1986 kunnen we terugvallen op statische en semi-statische archieven. De statische archieven van de Provinciale Planologische Dienst (PPD) en het Kabinet van de commissaris van de koningin berusten beide bij het Nationaal Archief in Den Haag en zijn ontsloten met behulp van inventarissen. De semi-statische archieven van de provincie bevinden zich in het provinciaal archief en zijn voor eenderde ontsloten met behulp van een database en kaartenbakken bij de directies. De dynamische archieven (1986 tot heden) berusten bij de directies en zijn ontsloten met behulp van een database.

De provincie overweegt externe expertise in te schakelen om het semi-statisch archief opnieuw, maar nu volledig, te bewerken en te ontsluiten. Mogelijk vangen de werkzaamheden begin volgend jaar aan. Historisch onderzoek in het semi-statisch archief is dan zo goed als onmogelijk, tenzij de provincie glasheldere en keiharde afspraken maakt die de onderzoeker behoeden voor drooglegging van de papierstroom en die het onderzoekstraject vrijhouden van archivalistische ongemakken.

Nationaal Archief (statisch)

Provinciale archieven tot en met 1945; plaatsingslijsten
Kabinet Commissaris van de Koningin (1942) 1945-1986; inventaris
Provinciale Planologische Dienst (1938) 1945-1986; inventaris
(Archief provinciale Waterstaat bij bombardement maart 1945 verbrand)

Provinciaal Archief (semistatisch)

In de jaren negentig werd het semistatisch archief gedeeltelijk geïnventariseerd. Het voornemen bestaat om externe expertise in te schakelen en het archief opnieuw, en nu volledig, te inventariseren.

Griffie (1945-1974); 546 meter, 180 meter toegankelijk via database
Griffie (1974-1986); 1983 meter, 74 meter toegankelijk via database, gedeeltelijk toegankelijk via kaartenbakken bij de directies (water: kamer D318)
Provinciale Waterstaat 1945-1986; 523 meter, 374 meter toegankelijk via database
Openbaar Lichaam Rijnmond; 266 meter, toegankelijk via database

Dynamisch archief Groen Water Milieu (tot juli 2002 Directie Water en Milieu)

water vergunningen (kamer D318)
water overige (kamer D364)
milieu: bodemsanering en projecten (kamer D338)
milieu overige (kamer D364)

Het verdient uiteraard voorkeur om de archieven van de provincie zelf te kunnen raadplegen. Gezien de voorgenomen bewerking en het ontbreken van geschikte toegangen is het de vraag of die mogelijkheid voldoende kan worden opgehouden. Het is daarom verstandig niet te zwaar op het provinciaal archief te leunen. Onderzoek in de archieven van gemeenten, waterschappen en waterleidingbedrijven maken het onderzoek wel gecompliceerder, maar die uitwijkmogelijkheid lijkt onder deze omstandigheden geboden.

Voor de oudste geschiedenis ligt een blik in de bestaande literatuur in de rede. Voor de recente geschiedenis is het raadzaam enkele betrokkenen omstandig te interviewen.

Begeleiding en planning

Bij het maken van gebak zijn de ingrediënten en de afstelling van de oven cruciaal. Als we de suiker vergeten zijn of de oven te hoog hebben gezet smaakt de taart anders dan we bedoelden. Daar valt halverwege het bakproces weinig aan te red- den. Na een valse start is herstel vrijwel onmogelijk.

Voor het maken van een boek geldt hetzelfde. Is de opzet van het boek eenmaal vastgesteld dan is de mogelijkheid om bij te sturen minimaal. De mogelijkheid om richting te geven is het grootst bij de start van het project. Het is daarom van belang die start goed te maken. Het hier gepresenteerde concept wordt gedurende de eerste twee maanden van het onderzoek verder uitgewerkt en bediscus- sieerd met onderwerpsdeskundigen binnen en buiten de Provincie Zuid-Holland. De onderzoeker overlegt bovendien op een meer structurele basis met een kleine commissie van terzake kundige en ervaren onderzoekers uit de universitaire wereld. De onafhankelijke status van de onderzoeker wordt op die manier gewaar- borgd, voortgang en kwaliteit kunnen optimaal worden bewaakt.

Voor de invulling van de commissie denk ik aan: dr. J.E. Bosma (architectuurhis- toricus, Kunstgeschiedenis en Archeologie Vrije Universiteit Amsterdam), mevr. dr. P.J.E.M. van Dam (Waterstaatshistorica, geschiedenis Vrije Universiteit Amsterdam), prof.dr. P.T. van de Laar (hoogleraar Rotterdamse geschiedenis Erasmus Universiteit Rotterdam, conservator Historisch Museum Rotterdam, Schielandshuis) en dr. C. Disco (Universiteit Twente, Center for Studies of Science, Technology and Society).

Een vertegenwoordiger van de provincie Zuid-Holland neemt deel aan de besprekingen, brengt de wensen van de opdrachtgever in en is aanspreekpunt voor

de leden van de commissie en de auteur. In verband met de werkbaarheid is het van belang om de kring van betrokkenen klein en de lijnen kort te houden. De taak van de commissie is tweevoudig. Zij discussiëren met de onderzoeker over de opzet en zij lezen en becommentariëren het manuscript. Het commentaar op de hoofd- stukken wordt doorgaans schriftelijk gegeven en/of in bilateraal overleg. Opzet en voortgang vergen enkele plenaire bijeenkomsten.

Archiefonderzoek vreet tijd. Mijn boek *Blokken op de bres, planning en bouw van het nieuwe Academisch Ziekenhuis Groningen (1967-1997)* werd na drie jaar onderzoek afgesloten. *Water naar de zee, Geschiedenis van Waterbedrijf Europoort 1874-1999* kostte zestien maanden (roofbouw op de auteurs niet meegerekend). Ook dat is een mooi boek geworden maar een dergelijke werkdruk was niet vatbaar voor her- haling.

Voor Delfland werk ik aan een boek over de geschiedenis van Delfland in de twintigste eeuw. Daar zijn vierentwintig maanden voor gereserveerd. In verband met de grote hoeveelheid cartografie is het verstandig om *Zuid-Hollands water* wat ruimer te begroten en er dertig maanden voor uit te trekken. Een spreiding van de werkzaamheden over een periode van maximaal vier jaar behoort tot de mogelijkheden.

Na het maken en bespreken van de opzet (twee maanden) wordt het manuscript in een ritme van drie hoofdstukken per half jaar geproduceerd en besproken. Voor het onderzoek ten behoeve van de atlas en het tekenen van de kaarten is eveneens een half jaar uitgetrokken. Het verwerken van het commentaar en het vervaardigen van een tweede versie van het gehele manuscript vergt drie maanden. Tenslotte kan de finale versie in ongeveer een maand worden voorbereid.

Doorgaans kan enige tijdwinst worden geboekt door de hoofdstukken onder te brengen bij verschillende auteurs. Of dat in dit geval veel oplevert valt te bezien. De kennis over de onderwerpen is immers niet voor handen maar moet grotendeels worden opgeduikeld uit de archieven. De geschiedenis van *Zuid-Hollands water* is geen gesneden koek en het is lastig de verschillende bijdragen goed op elkaar af te stemmen. De onvermijdelijk wisselende kwaliteit van de bijdragen van een schrijverscollectief laat zich moeilijk rijmen met de wens een publieksboek te maken. Waar mogelijk verdient het de voorkeur om één auteur in te schakelen.

Kosten

Ondanks de vele vragen die nog moeten worden beantwoord is het goed mogelijk om een indicatie te geven van de kosten die met zo'n project gemoeid zijn. Ik val daarvoor terug op vergelijkbare projecten die ik in het verleden onder handen had. Door de berekeningen helder te houden kunnen desgewenst alternatieve opties worden uitgewerkt.

Het honorarium voor de historicus/cartograaf bedraagt 5.416 euro per maand. Voor overhead staat dertig procent, waardoor het maandbedrag inclusief overhead op 7.041 euro ex BTW uitkomt (honorarium en overhead zijn geïndexeerd). Wellicht wordt gebruik gemaakt van de adviezen van de Cartografische dienst van de provincie Zuid-Holland. Voor de vervaardiging van het manuscript moet ook worden gerekend met de kosten voor fotografie en correctie. Deze kosten en die voor de productie van het boek (vormgever, drukker, binder) illustreer ik aan de hand van de projecten *Water naar de zee* en *Geschiedenis van Delfland in de twintigste eeuw*.

Waterbedrijf Europoort stemde ermee in om fotograaf Jooop Reyngoud twee keer vijf dagen op pad te sturen. Dat is goed bevallen. Reyngoud fotografeert nu ook voor Delfland. Gezien de grotere omvang van het werkgebied is het verstandig om rekening te houden met een groter aantal dagen (3 à 4 weken). Een deel van de historische beeldmateriaal is afkomstig uit de archieven van de opdrachtgever. Daarop rusten doorgaans geen of vrij weinig rechten.

Met corrector Jet Matla werk ik inmiddels dertien jaar samen. Voor weinig geld levert zij bijzonder veel kwaliteit.

Met vormgever Flip Ekkers heb ik, tot tevredenheid, twee zeer gecompliceerde boeken tot een goed einde gebracht. Het derde staat in de steigers; 'Geschiedenis van Delfland in de twintigste eeuw' wordt eveneens door hem vormgegeven. Ekkers verzorgt het contact met drukker en binder. Zijn offerte voor het

boek voor Delfland is hieronder weergegeven als alternatief 1. Als de voorkeur voor Zuid-Hollands water uitgaat naar één boek dan bieden deze cijfers een goede indicatie van de kosten die daarmee gemoeid zouden zijn.

Ekkers onderzocht de technische mogelijkheden en de kosten voor de combinatie van een boek met een atlas. Onder alternatief 3 treft u de maximale kosten voor de geïntegreerde variant. In de pagina's 17 tot en met 136 van dit oblong boek wordt een gat gestanst waarin de atlas kan worden opgeborgen. Onder alternatief 2 treft u een benadering van de maximale kosten voor de niet geïntegreerde variant van boek en atlas.

De distributie van 'Water naar de zee' werd door mij verzorgd. Om de kosten daarvan te dekken gaf WBE een bijdrage in natura (boeken). Met Delfland is een vergelijkbare afspraak gemaakt.

alternatief 1

zoals 'Geschiedenis van Delfland in de twintigste eeuw' (met extra tijd fotografie). 2000 ex. 200 p. (staand 21 x 29,7), 120 p. full colour op 150grs. silk mc, 80 p. twee kleuren op 120grs. hvo.

alternatief 2

zoals alternatief 1 + losse atlas 2000 ex. 60 p. (staand 12 x 16 cm incl. 2 uitslaanders), full colour op 130grs 'notaris papier'.

alternatief 3

atlas zoals alternatief 2 + boek 2000 ex. 152 p. (liggend 30 x 24 cm) full colour op 120grs hoogwaardig hvo; tbv integratie atlas stans in p. 17-136.

		alternatief 1	alternatief 2	alternatief 3
productie manuscript				
onderzoeks- en schrijftijd in maanden		24	30	30
honorarium per maand	5.416 euro	129.984	162.480	162.480
overhead	30 %	38.995	48.744	48.744
begeleidingscommissie (presentiegeld)		PM	PM	PM
cartografische adviezen	160 uur à 70 euro		11.200	11.200
fotografie		14.000	14.000	14.000
corrector		2.000	2.000	2.000
totaal ex btw		184.979	238.424	238.424
productie boek en atlas		boek	boek + atlas	integraal boek/atlas
vormgeving		12.500	17.000	15.000
prepress		3.000	3.000	3.000
drukken		19.000	24.400	22.500
binden		6.000	10.960	22.500
totaal ex btw		40.500	55.360	63.000
doordrukkosten boek		6,99	6,99	11,69
doordrukkosten atlas			3,38	3,38
doordrukkosten boek + atlas			10,37	15,07

